

 SUPPORT SCIENCE	ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY journal homepage: http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about	
--	--	---

FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF MODAL UNITS IN STATE DOCUMENTS IN UZBEK (based on the Constitution of the Republic of Uzbekistan)

Laylo Matyoqubova

Lecturer at the Department of Uzbek Language

Journalism and Computational Linguistics Faculty of Oriental Languages

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Samarkand, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: modality, deontic modality, modal unit, functional-semantic field, official style, state document, Constitution, Uzbek.

Received: 03.10.26

Accepted: 04.10.26

Published: 05.10.26

Abstract: The article analyses modal units used in Uzbek state documents within the theory of the functional-semantic field. The material comprises the Constitution of the Republic of Uzbekistan of 30 April 2023 and the Unified Methodology annexed to the Law «On Normative Legal Acts». The author counted the modal units in the 155 articles of the Constitution. The study shows that deontic modality dominates state documents and identifies four micro-fields: obligation, right and permission, prohibition, and guarantee. The core of the field is formed not by modal words but by the present-future verb in «-adi» and the passive voice. Prohibition is expressed mainly by «mumkin emas» («is not possible»), i.e. negated permission expresses prohibition. Markers of subjective epistemic modality («ehtimol», «balki», «shekilli», «albatta») do not occur in the text of the Constitution.

O‘ZBEK TILIDAGI DAVLAT HujjatlariDA MODAL BIRLIKLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI (O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi misolida)

Laylo Matyoqubova

Samarqand davlat chet tillar instituti Sharq tillari fakulteti O‘zbek tili, jurnalistika va

kompyuter lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Samarqand, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: modallik, deontik modallik, modal birlik, funksional-semantik maydon, rasmiy uslub, davlat hujjati, Konstitutsiya, oʻzbek tili.

Annotatsiya: Maqolada oʻzbek tilidagi davlat hujjatlarida qoʻllanadigan modal birliklar funksional-semantik maydon nazariyasi asosida tahlil qilinadi. Material sifatida Oʻzbekiston Respublikasining 2023-yil 30-apreldagi Konstitutsiyasi va «Normativ-huquqiy hujjatlar toʻgʻrisida»gi Qonunga ilova qilingan Yagona uslubiyot olindi. Konstitutsiyaning 155 moddasida modal birliklar muallif tomonidan sanab chiqildi. Natijada davlat hujjatlarida deontik modallik hukmron ekani aniqlandi. Uning toʻrt mikromaydoni ajratildi: majburiyat, huquq va ruxsat, taqiq hamda kafolat. Maydon markazida modal soʻzlar emas, balki «-adi» shaklidagi hozirgi-kelasi zamon feʼli va majhul nisbat turadi. Taqiq maʼnosi asosan «mumkin emas» birikmasi orqali ifodalanadi. Bunda ruxsatning inkori taqiq maʼnosini hosil qiladi. Subyektiv-epistemik modallik vositalari («ehtimol», «balki», «shekilli», «albatta») Konstitutsiya matnida uchramaydi.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОДАЛЬНЫХ ЕДИНИЦ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДОКУМЕНТАХ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ (на материале Конституции Республики Узбекистан)

Лайло Матёкубова

*Преподаватель кафедры узбекского языка, журналистики и компьютерной лингвистики факультета восточных языков Самаркандского государственного института иностранных языков
Самарканд, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: модальность, деонтическая модальность, модальная единица, функционально-семантическое поле, официально-деловой стиль, государственный документ, Конституция, узбекский язык.

Аннотация: В статье модальные единицы, употребляемые в государственных документах на узбекском языке, анализируются на основе теории функционально-семантического поля. Материалом послужили Конституция Республики Узбекистан от 30 апреля 2023 года и Единая методика, приложенная к Закону «О нормативно-правовых актах». Модальные единицы в 155 статьях Конституции подсчитаны автором. Установлено, что в государственных документах доминирует деонтическая модальность. Выделены четыре её микрополя: обязанность, право и разрешение, запрет, гарантия. Ядро поля составляют не модальные слова, а глагол настоящего-будущего времени на «-adi» и

страдательный залог. Значение запрета выражается преимущественно сочетанием «mumkin emas», то есть отрицание разрешения выражает запрет. Средства субъективно-эпистемической модальности («ehtimol», «balki», «shekilli», «albatta») в тексте Конституции не встречаются.

Kirish. Davlat hujjati faqat axborot bermaydi, u xulq-atvorni tartibga soladi: kimga nima qilish shartligini, nima qilish mumkinligini va nima taqiqlanganini belgilaydi. Shu sababli bunday matnlarda modallik, ya'ni fikrning voqelikka munosabati va uning zaruriyat, imkoniyat yoki taqiq sifatida ifodalanishi markaziy o'rin tutadi. Modallikning qaysi vosita bilan ifodalanishi normaning kuchini va uni qanday tushunish kerakligini belgilaydi.

O'zbek tilshunosligida modallik va modal so'zlar asosan badiiy va so'zlashuv nutqi materialida o'rganilgan. Rasmiy uslubga oid tadqiqotlarda esa modal birliklar ko'pincha umumiy tarzda, uslubning bir belgisi sifatida tilga olinadi. 2023-yilda Konstitutsiyaning yangi tahriri qabul qilingani va «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunda hujjat tiliga aniq talablar belgilangani bu masalani amaliy jihatdan ham dolzarb qiladi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilidagi davlat hujjatlarida modal birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Vazifalar: 1) davlat hujjatlarida modallikning funksional-semantik maydonini tuzish; 2) har bir mikromaydonning vositalarini aniqlash; 3) maydonning markazi va chekkasini belgilash; 4) bir xil shaklning turli modal ma'nolarda qo'llanish holatlarini ko'rsatish.

Adabiyotlar tahlili. Modallik nazariyasida V.V.Vinogradovning ishlari asosiy o'rin tutadi. U modallikni gapning asosiy belgilaridan biri deb hisoblab, modal so'zlarni alohida grammatik guruh sifatida ajratgan [3]. G'arb tilshunosligida J.Lyons va F.R.Palmer epistemik va deontik modallikni farqlaydi [4], [5]. Epistemik modallik so'zlovchining fikr haqiqatligiga ishonch darajasini bildiradi. Deontik modallik esa majburiyat va ruxsatni ifodalaydi, ya'ni normalarga tegishli. Deontik tushunchalarning mantiqiy asosini G.H. von Wright ishlab chiqqan [6].

Modallikni funksional-semantik maydon sifatida ko'rib chiqish g'oyasi A.V.Bondarko rahbarligidagi funksional grammatika maktabiga tegishli [7]. Bu yondashuvda bir ma'noni ifodalovchi turli sathdagi vositalar, ya'ni leksik, morfologik va sintaktik vositalar bir maydonga birlashtiriladi. Maydonning markazida ma'noni eng aniq va muntazam ifodalovchi vositalar, chekkasida esa qo'shimcha vositalar joylashadi.

O'zbek tilshunosligida modal so'zlar sintaksis darsliklarida kirish so'zlar bilan bog'liq holda tasvirlangan [8]. Rasmiy uslubning umumiy xususiyatlari A.Shomaqsudov va hammualliflar tomonidan yoritilgan [9]. B.Yunusaliyev o'zbek tilshunosligida modallik kategoriyasining

o'rganilishini umumlashtirib, subyektiv va obyektiv modallikni farqlaydi [10]. Z.M.Hatamov rasmiy yozma hujjatlarda subyektiv modallik keskin cheklanganini va deontik modallik ustun ekanini ko'rsatadi [11].

Huquqiy til tadqiqotchilari P.M.Tiersma va H.E.S.Mattila huquqiy matnda modal fe'llar va «normativ hozirgi zamon» katta ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi [12], [13]. Biroq ularning kuzatishlari asosan ingliz va boshqa Yevropa tillariga tegishli. O'zbek tilidagi davlat hujjatlarida modal vositalarning to'liq maydoni, ularning taqsimoti va vazifalari hali alohida tahlil qilinmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Asosiy material sifatida O'zbekiston Respublikasining 2023-yil 30-apreldagi Konstitutsiyasi (amaldagi tahriri) olindi [1]. U 155 moddadan iborat. Qo'shimcha material sifatida «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonunga ilova qilingan Yagona uslubiyot o'rganildi [2]. Bu hujjat normativ-huquqiy hujjatlar tiliga qo'yiladigan talablarni belgilaydi. Matnlar Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasidan (lex.uz) olindi. Tahlildan oldin sayt sharhlari, «Qarang» havolalari va tahrir haqidagi izohlar olib tashlandi.

Funksional-semantik maydon tahlili, kontekstual tahlil va komponent tahlili qo'llanildi. Bundan tashqari, modal birliklar Konstitutsiya moddalari bo'yicha muallif tomonidan sanab chiqildi. Hisoblash matnda so'z shaklini avtomatik qidirish orqali bajarildi, shuning uchun natijalar taxminiy bo'lib, umumiy tendensiyaning ko'rsatadi. Statistik ahamiyat testlari o'tkazilmagan.

Natijalar. Modallik maydonining tuzilishi. Konstitutsiya matnida modallikning deyarli barcha ifodalari deontik xarakterga ega. Ular to'rt mikromaydonga bo'linadi. Ularning asosiy vositalari va uchrash miqdori 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Konstitutsiyada deontik modallik vositalari (muallif hisobi)

Mikromaydon	Asosiy vositalar	Uchrashi (marta / moddalar)	Misol
Majburiyat	shart; kerak; lozim	21/20; 5/5; 1/1	«...mos bo'lishi shart» (19-modda)
Huquq va ruxsat	huquqiga ega; haqli; mumkin	34/24; 14/10; 18/15	«Har kim ... huquqiga ega» (27-modda)
Taqiq	mumkin emas; taqiqlanadi; yo'l qo'yilmaydi	34/24; 6/4; 5/5	«...o'lim jazosi taqiqlanadi» (25-modda)
Kafolat	kafolatlanadi; ta'minlaydi	7/6; 12/6	«...huquqi kafolatlanadi» (29-modda)

Majburiyat mikromaydonida «shart» so'zi yetakchilik qiladi. U 20 moddada uchraydi va odatda «-ishi shart» qolipida keladi: «Imtiyozlar faqat qonunga muvofiq belgilanadi va ijtimoiy adolat prinsiplariga mos bo'lishi shart» (19-modda). «Kerak» kamroq qo'llanadi va ko'pincha talabning mazmunini ochib beradi: «Soliq va yig'imga adolatli bo'lishi ... kerak» (63-modda).

«Lozim» faqat bir marta uchraydi. Demak, Konstitutsiyada majburiyat ma'nosini eng kuchli va eng qat'iy vosita, ya'ni «shart» ifodalaydi.

Huquq va ruxsat mikromaydonining markazida «huquqiga ega» birikmasi turadi (24 modda): «Har kim erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega» (27-modda). Davlat organlari va mansabdor shaxslarning vakolatlari esa ko'pincha «haqli» so'zi bilan ifodalanadi (10 modda). Bu farq muhim: «huquqiga ega» insonning asosiy huquqini, «haqli» esa organning vakolatini bildiradi. «Mumkin» so'zi ruxsat va imkoniyatni ifodalaydi: «Alohida hududlarda ... maxsus huquqiy rejim o'rnatilishi mumkin» (15-modda).

Taqiq ma'nosi va «mumkin emas» birikmasi

Taqiq mikromaydonida uchta vosita bor: «mumkin emas», «taqiqlanadi» va «yo'l qo'yilmaydi». Ulardan eng ko'p qo'llanadigani «mumkin emas» (24 modda): «Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas» (12-modda). Umumiy nutqda «mumkin» ham imkoniyatni (epistemik ma'no), ham ruxsatni (deontik ma'no) bildiradi. Huquqiy matnda u deontik ma'noda qo'llanadi, ruxsatning inkori esa deontik mantiqda taqiqqa teng [6]. Shu sababli «mumkin emas» bu yerda taqiq vazifasini bajaradi. Huquqiy matnda «mumkin emas» deyilganda «bunday harakat amalga oshirilmasligi kerak» degan ma'no nazarda tutiladi.

«Taqiqlanadi» va «yo'l qo'yilmaydi» kamroq uchraydi, lekin ular eng og'ir holatlar uchun qo'llanadi: «O'zbekiston Respublikasida o'lim jazosi taqiqlanadi» (25-modda), «Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi» (35-modda). Taqiq ko'pincha «hech kim», «hech qaysi», «birorta» kabi inkor olmoshlari bilan kuchaytiriladi: «Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas» (12-modda). «Majbur emas» birikmasi esa taqiqni emas, majburiyatning yo'qligini, ya'ni huquqni ifodalaydi: «Hech kim o'ziga va yaqin qarindoshlariga qarshi guvohlik berishga majbur emas».

Maydon markazi: «-adi» shakli va majhul nisbat. Tahlil shuni ko'rsatdiki, davlat hujjatida modallik maydonining markazida modal so'zlar emas, balki fe'lining hozirgi-kelasi zamon shakli turadi. «Imtiyozlar faqat qonunga muvofiq belgilanadi» (19-modda), «Davlat uzluksiz ta'lim tizimi ... rivojlanishini ta'minlaydi» (50-modda) kabi gaplarda modal so'z yo'q. Shunga qaramay ular voqeani tasvirlamaydi, balki majburiyatni ifodalaydi. Bunday «normativ hozirgi zamon» Yevropa tillaridagi huquqiy matnlar uchun ham xos [12], [13]. O'zbek tilida u ko'pincha majhul nisbat bilan birga keladi. Shu tufayli harakatning bajaruvchisi ko'rsatilmaydi va norma umumiy xarakter oladi.

Kafolat ma'nosi ham shu yo'l bilan ifodalanadi: «Har kimga malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi» (29-modda). Bu yerda «kafolatlanadi» fe'li ham axborot beradi, ham davlatga majburiyat yuklaydi. Shunday qilib, davlat majburiyati ko'pincha «-adi» shakli va

«ta'minlaydi», «kafolatlanadi» fe'llari orqali, inson huquqi esa «huquqiga ega» birikmasi orqali ifodalanadi.

Subyektiv modallikning yo'qligi. Konstitutsiya matnida «ehtimol», «balki», «shekilli», «albatta» kabi subyektiv-epistemik modal so'zlar birorta ham uchramaydi. Buyruq maylining «-sin» shakli ham qo'llanmagan. Bu Z.M.Hatamovning rasmiy hujjatlarda subyektiv modallik cheklangani haqidagi kuzatishini tasdiqlaydi [11]. Shu bilan birga, Yagona uslubiyot ham hujjatda og'zaki nutq shakllari, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar va kinoyalarni qo'llashni taqiqlaydi [2]. Demak, subyektiv modallikning yo'qligi tasodif emas, balki me'yor bilan belgilangan.

Yagona uslubiyotdagi modal vositalar. Yagona uslubiyot hujjat tayyorlovchilarga talab qo'yadigan matn bo'lgani uchun unda modal vositalar boshqacha taqsimlanadi. Talablar asosan «kerak» so'zi bilan ifodalanadi: «Loyihaning matni lo'nda, oddiy va ravon tilda bayon etilgan bo'lishi kerak» (3-band), «Tushunchaning yoki atamaning ta'rifi uning mazmunini to'liq ochib berishi kerak» (7-band). Taqiqlar esa «yo'l qo'yilmaydi» orqali beriladi: hujjatda og'zaki nutq shakllari, ko'p ma'noli so'zlar va majoziy ifodalarning qo'llanishiga «yo'l qo'yilmaydi» (5-band) [2].

«-adi» shakli bu yerda ham majburiyat bildiradi: «...ularning ta'riflari beriladi» (6-band), «...ta'rif berish talab etilmaydi» (6-band). Demak, Konstitutsiya fuqaro va davlatga qaratilgan normalarda kuchliroq «shart» so'zini afzal ko'radi, Yagona uslubiyot esa texnik talablarni neytralroq «kerak» bilan ifodalaydi. Bu farq modal vositaning tanlanishi hujjat turiga va normaning kimga qaratilganiga bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Muhokama. Natijalar F.R.Palmer va J.Lyonsning deontik modallik haqidagi qarashlarini o'zbek tili materialida tasdiqlaydi [4], [5]. Biroq o'zbek tilidagi davlat hujjatlarining o'ziga xos jihati bor: deontik ma'no asosan modal so'zlar orqali emas, balki fe'l shakli va sintaktik qolip orqali ifodalanadi. Bu A.V.Bondarkoning funksional-semantik maydon g'oyasiga to'liq mos keladi [7]: ma'no turli sathdagi vositalar bilan ifodalanadi, va matn turiga qarab maydonning markazi o'zgaradi.

«Mumkin emas» birikmasining taqiq vazifasida qo'llanishi alohida e'tiborga loyiq. Bu birikma imkoniyatni emas, balki ruxsatning yo'qligini, ya'ni huquqiy imkonsizlikni bildiradi. Bunday vosita taqiqni qat'iy, lekin «taqiqlanadi» so'zidan yumshoqroq ohangda ifodalaydi. Bu birikma uchragan 24 moddaning 10 tasi inson huquq va erkinliklariga bag'ishlangan 19–47-moddalarga to'g'ri keladi.

Majburiyat vositalari ham kuchi bo'yicha farqlanadi. «Shart» normani shartsiz va qat'iy talab sifatida beradi, «kerak» talabning mazmunini tushuntiradi, «lozim» esa rasmiyroq va kamroq qo'llanadigan muqobil sifatida qoladi. Ko'rib chiqilgan misollarda inson huquqlari bilan bog'liq

qat'iy talablar «shart» bilan (19-, 21-moddalar), davlatning faoliyat yo'nalishlari esa «-adi» shakli bilan (50-modda) ifodalangan.

Natijalar amaliy ahamiyatga ham ega. Huquqiy matnlarni tarjima qilishda o'zbekcha «mumkin emas» birikmasini so'zma-so'z «is not possible» deb o'g'irish noto'g'ri, uning vazifaviy muqobili «shall not» yoki «may not» bo'ladi. «Huquqiga ega» va «haqli» birikmalarining farqini saqlash ham muhim. Hujjat tayyorlovchilar uchun esa bir xil ma'noni bir xil vosita bilan ifodalash normaning aniq tushunilishiga yordam beradi.

Tadqiqotning cheklovlari ham bor. Miqdoriy ma'lumotlar faqat bitta hujjat, ya'ni Konstitutsiya asosida olingan va avtomatik qidirish orqali hisoblangan. Qonunlar, Prezident farmonlari va idoraviy hujjatlarni qamrab olgan korpus tadqiqoti modal vositalarning hujjat turlari bo'yicha taqsimotini aniqroq ko'rsatgan bo'lardi.

Xulosa. O'zbek tilidagi davlat hujjatlarida modallik deontik xarakterga ega va to'rt mikromaydondan iborat: majburiyat, huquq va ruxsat, taqiq hamda kafolat. Majburiyat asosan «shart», huquq «huquqiga ega» va «haqli», taqiq «mumkin emas», «taqiqlanadi» va «yo'l qo'yilmaydi», kafolat esa «kafolatlanadi» va «ta'minlaydi» orqali ifodalanadi.

Maydonning markazida modal so'zlar emas, balki «-adi» shaklidagi fe'l va majhul nisbat turadi. «Mumkin emas» birikmasi davlat hujjatida ruxsatning inkori sifatida taqiq ma'nosini ifodalaydi. Subyektiv-epistemik modallik vositalari Konstitutsiya matnida uchramaydi, va bu rasmiy uslub me'yorlariga mos keladi.

Natijalar huquqiy tarjima, hujjat tayyorlash va rasmiy uslubni o'qitishda qo'llanishi mumkin. Keyingi tadqiqotlarda qonunlar va farmonlar korpusi asosida modal vositalarning hujjat turlari bo'yicha taqsimotini o'rganish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. — URL: <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonuni. 2021-yil 20-aprel, O'RQ-682-son (ilova: Yagona uslubiyot) // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. — URL: <https://lex.uz/docs/-5378966>
3. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды Института русского языка АН СССР. — М.; Л., 1950. — Т. 2.
4. Lyons J. Semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — Vol. 2.
5. Palmer F.R. Mood and Modality. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
6. von Wright G.H. Deontic Logic // Mind. — 1951. — Vol. 60, No. 237. — P. 1–15.

7. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / отв. ред. А.В.Бондарко. — Л.: Наука, 1990.
8. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. — T.: O‘qituvchi, 1987.
9. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo‘ng‘urov R., Rustamov H. O‘zbek tili stilistikasi. — T.: O‘qituvchi, 1983.
10. Yunusaliyev B. O‘zbek tilshunosligida modallik kategoriyasi // Turkiy filologiya masalalari. — Farg‘ona: Farg‘ona davlat universiteti, 2025. — DOI 10.5281/zenodo.15429903.
11. Hatamov Z.M. O‘zbek tilining rasmiy uslubi va unda modal so‘zlarning qo‘llanishi // The First Turkological Congress – A 100-Year Historic Event (1926–2026). — 2026. — B. 203–208.
12. Tiersma P.M. Legal Language. — Chicago: University of Chicago Press, 1999.
13. Mattila H.E.S. Comparative Legal Linguistics. — Aldershot: Ashgate, 2006.